

УДК 327

В.В. Долід

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ КАТЕГОРІЇ «ПОСТКОЛОНІАЛІЗМ»

Представлено аналіз категоріального статусу поняття «постколониалізм», уточнено його сутність і основні ознаки. Розглянуто явища двозначності, невизначеності та полісемії в постколониальній теорії. Запропоновано перспективні напрями подальших досліджень.

Ключові слова: *постколониалізм, орієнталізм, неоколониалізм.*

Представлен анализ категориального статуса понятия «постколониализм», уточнено его суть и основные признаки. Рассмотрены явления двусмысленности, неопределенности и полисемии в постколониальной теории. Предложены перспективные направления дальнейших исследований.

Ключевые слова: *постколониализм, ориентализм, неоколониализм.*

The article considers the analyses of categorical status of the concept «postcolonialism» specifies its essence and main features. It covers the issue of the phenomenon of ambiguity, vagueness and polysemy in postcolonial theory. The paper offers promising directions for further research.

Key words: *postcolonialism, orientalism, neocolonialism.*

Постановка проблеми та її значення. Більш ніж півстоліття тому почався процес деколонізації імперських володінь європейських держав: у 40-х рр. незалежності домоглися Британська Індія, Індонезія та Філіппіни, в 50-х рр. – Південно-Східна Азія, а 1960 р. став «роком Африки» – незалежність отримали 17 країн на континенті. Проте й досі не існує єдиної думки щодо наслідків колонізації.

Епоха постмодерну стала епохою бурхливого розвитку гуманітарної науки. Прагнення вийти за межі універсалізму призвело до перегляду сутності колоніалізму та наслідків його впливу не лише на формування новостворених держав деколонізованого Сходу, але й на країни постколониального Заходу. У рамках численних досліджень і програм, покликаних осмислити ці питання, зароджується постколониальна теорія, головна особливість якої полягає в зосередженні уваги насамперед на вивченні культурної дійсності у відносинах між колишніми колоніями та їхніми метрополіями.

Через відсутність інтелектуальних традицій його пізнання, феномен постколониалізму довгий час залишався непоміченим в Україні. Оскільки єдиної думки щодо визначення природи цього явища не існує й досі, дослідження вказаної проблеми не втрачає своєї актуальності. До того ж постколониальний дискурс надзвичайно важливий для політичної регіоналістики, оскільки сприяє кращому розумінню тих бурхливих політичних і соціально-економічних процесів, які протягом останнього часу відбуваються на місці колишніх системних взаємодій «метрополія – колонія».

Головною метою запропонованої статті є не просто визначення сутності терміну «постколониалізм», а розкриття його неоднозначних політичних сигніфікацій. Ми будемо виступати за більш обмежене, історично та теоретично конкретне використання вказаного поняття, що робить його реляційним по відношенню до інших, однаково проблематичних, категорій (таких як орієнталізм, оксиденталізм, колоніальна ментальність, культурне плазування тощо). Наш аналіз не претендує на повноту, це, перш за все, спроба дослідити саме природу вказаної категорії та відзначити перспективні напрями подальших студій.

Аналіз попередніх досліджень. Як специфічна форма інтелектуального дискурсу постколониальна теорія виникає у 70-х рр. ХХ ст. Точкою відліку, принаймні у нашій оцінці,

можна вважати вихід у світ праці професора Колумбійського університету Е. Саїда «Орієнталізм» [10]. Проте інтенсивно дискутуватися в академічному середовищі Західної Європи та Північної Америки постколоніальна проблематика починає лише в останньому десятилітті ХХ ст. Основний вектор концептуального розвитку студійованої тематики задали західні дослідники, передусім Б. Ешкрофт, Г. Гріффітс і Х. Тіффін. Їх зусиллями в 1989 р. було видано колективну працю «Імперія пише відповідь: теорія і практика в постколоніальній літературі» [8]. Саме з цього часу розгорнулися широкі й у цілому досить плідні дослідження постколоніальної проблематики. Варто відзначити науковий доробок американських вчених Е. Шохат, Р. Янга і В. Міньола [12; 15; 3], останній серед яких особливо сильно вплинув на російських та білоруських інтелектуалів, зокрема на погляди І. Бобкова [1].

У вітчизняній історіографії окреслені проблеми досліджені недостатньо, вони знайшли відображення переважно у лапідарних довідках інформаційно-енциклопедичної літератури. Серед поодиноких праць, які частково вписуються у змістовний контекст обраного нами дослідження, виділяються наукові пошуки Л. Потапенко [6]. Малодослідженість студійованої теми переконує у необхідності проведення подальших досліджень і значно підвищує рівень її актуальності.

Виклад основного матеріалу. Поширеним є уявлення про постколоніалізм як темпоральний маркер, що виступає в ролі аналізатора періоду, якому передувала колонізація. Авторитетний словник англійської мови «Американська спадщина» визначає його як те, що «стосується або існує після здобуття незалежності країною чи територією» [13]. Таке визначення дозволяє констатувати, що в найзагальнішому сенсі постколоніалізм – це вивчення сучасного стану соціальних, культурних і політичних взаємодій між європейськими країнами та державами, які звільнилися від колоніальної залежності.

Проте на практиці цей термін використовується набагато вільніше. Цікавими видаються міркування білоруського дослідника І. Бобкова, який відзначає, що префікс «пост-» у постколоніальних дослідженнях, вказує не лише на часову послідовність. «Пост-», головним чином, вказує на бажання переосмислити та проаналізувати різноаспектні проблеми: протоколоніальні, колоніальні та післяколоніальні. «Префікс «пост-» відіграє роль жесту, з допомогою якого очищується простір для методологічної рефлексії та теоретичної критики, простір, досі надто заповнений колоніальними домінаціями та номінаціями, як і антиколоніальна боротьба» [1, с. 776–777]. Таким чином, під постколоніальною теорією ми розуміємо не стільки вектор досліджень історії, політології чи соціології, скільки гносеологічну теорію й особливий спосіб інтерпретації сучасності.

Сама причина виникнення постколоніальної теорії була зумовлена зовсім не необхідністю вдосконалити політико-культурний підхід до аналізу міждержавних взаємодій. Головну роль у її поширенні наприкінці 80-х рр. ХХ ст. відіграло згасання «холодної війни» і, як наслідок, криза концепції «третього світу». Цей термін, що має складну економічну та філософську природу, ввів у обіг французький соціолог А. Сові, який у статті «Три світи, одна планета» порівняв третій світ із третім станом у традиційному суспільстві: «З часом, цей третій світ, забутий, експлуатований і зневажений, як третій стан, також захоче стати чимось більшим» [11, р. 14]. Врешті-решт, теорія отримала надзвичайно широке поширення як у науковому, так і в політичному середовищі. Її активізація та подальша інституалізація відбувалася при аналізі антиколоніальних національно-визвольних рухів 50–70-х рр. у рамках теорії залежності та теорії світової системи.

Зауважимо, що останні три десятиліття, які передували руйнації біполярного світу, стали періодом термінологічної кризи названої теорії. Причиною тому став ряд неоднозначних в оцінках сучасників і складних для дослідників подій. На зміну періоду «ейфорії третього світу» – короткий проміжок часу, коли здавалося, що західні ліві сили та комбатанти у країнах третього світу синхронізували свої зусилля для досягнення світової революції – прийшли занепад комуністичних партій, загальна криза соціалізму, розчарування в

триконтинентальній революції (талісманами якої були Хо Ши Мін, Франс Фанон і Ернесто Че Гевара), а також усвідомлення того факту, що всі регіони світу, включно з тими, де встановлено соціалістичні режими, однаково інтегровані у світ-систему, але інтегровані по-різному. Американський соціолог-неомарксист І. Валлерстайн стверджував, що світова капіталістична економіка включала в себе «весь світ, у тому числі держави, які ідеологічно належали до соціалістичних» [14, р. 271]. Навіть Радянський Союз, на думку професора Каліфорнійського університету в Ріверсайді К. Чейз-Данна, завдяки своїй особливій економічній ролі, експорту продуктів первинного сектору економіки (сировина, корисні копалини) та імпорту західних товарів, увійшов у світову капіталістичну економіку [9, р. 40–47].

Крім того, неоднозначності в дану проблему вносив той факт, що традиційний розподіл на перший і третій світ почав проявлятися не лише на планетарному рівні, але й у середині окремо взятої країни. Показовим у цьому плані може бути цивілізаційне протистояння між корінним населенням і переселенцями у найзаможніших країнах першого світу (Великобританія, Франція, Німеччина і США) та соціально-економічні негаразди у благополучних країнах третього світу (країни Перської затоки), які потерпають від перманентної імміграції з колишніх колоній і бідніших країн. Апофеозом термінологічної кризи теорії трьох світів стало падіння Берлінської стіни, що знаменувало розвал Варшавського Договору («другий світ») [12, р. 101].

Підсумовуючи зауважимо, що криза теорії «третього світу» допомагає пояснити підвищений інтерес дослідників до постколоніальної теорії, яка дозволяє оновити критичний дискурс і тематизувати проблеми та наслідки колоніальних відносин.

Сутнісний зміст постколоніалізму становить серйозний виклик для кожного дослідника, який намагатиметься охопити весь складний і багатовимірний характер цього явища. Якщо під колонією розуміти територію або країну, що перебуває під владою іноземної держави, позбавлену політичної та економічної незалежності, та виходити з позиції І. Бобкова, то до постколоніальних можна віднести географічно-територіальні одиниці, які ще не здобули незалежності, автономні території, які в даний час ведуть боротьбу з неокolonіальними формами підпорядкування через поширення капіталізму та глобалізацію або навіть національні меншини в країнах першого світу. Пояснюючи, що мається на увазі, звернемося за допомогою до професорів М. Гехтера (Вашингтонський університет) і Т. Нейрна (університет Дарема), які в теоретичних парадигмах соціально-економічного детермінізму сформулювали знану концепцію «внутрішнього колоніалізму».

Згідно з теорією М. Гехтера, в мультиетнічній державі національні меншини зазнають перманентних економічних утисків із боку титульної нації. Шляхом монополізації дефіцитних ресурсів та сегментації ринку праці домінуюча група породжує різні рівні соціально-економічного розвитку етногруп. Витіснення із певних сфер діяльності (зазвичай найпрестижніші третинний та четвертинний сектори, у яких вимагається висока кваліфікація та зайнятість) або недопущення у ці сфери представників інших етносів, виводить етнолідерів на економічно кращі та вигідніші позиції.

Професійно-класові відмінності, за М. Гехтером, сприяють нерівномірності модернізації в етнопонаціональних ареалах, іншими словами, домінуючий етнос має змогу забезпечити економічні переваги «своїм», формально не здійснюючи національної дискримінації (наприклад, надати бюджетну підтримку індустріальному сектору, де переважають представники титульної нації і, водночас, ігнорувати інтереси аграрного сектору, де домінують етнічні меншини). Культурний поділ праці на сьогодні є досить поширеним явищем. Переконалим прикладом цього є Сполучені Штати Америки, де вихідці з інших країн, іммігранти, «гастарбайтери» зосереджені переважно у сферах малокваліфікованої праці [2, с. 49].

Приблизно такої ж позиції дотримується і шотландський соціолог Т. Нейрн. Він наголошує на нерівномірності розвитку капіталізму не лише в окремо взятих державах, але й

в адміністративних одиницях на території цих країн. Етнічні спільноти, які живуть на периферії вважають, що такий периферійний статус їхніх територій – результат цілеспрямованої політики центру (перетворення периферії у внутрішню колонію), що подекуди дійсно є правдою. Тому вихід зі складу іноетнічної держави, яка дискримінує, і створення власної національної держави починає асоціюватися у цих спільнот із покращенням свого економічного становища [2, с. 49]. «Зі спотвореної точки зору метрополії етнос завжди виглядав такою маленькою капостою, кротячою доріжкою в садку, який мав бути бездоганним. Проте йому хочеться мати свій власний сад, своє фігуральне місце в межах величного ландшафту сучасності» [4, с. 357].

Якщо виходити з традиційного уявлення про постколоніалізм як період після здобуття незалежності та повного суверенітету домінонами, підмандатними територіями чи колоніями, то постколоніальна теорія певною мірою нівелюється одним із найцікавіших політичних явищ сучасності – неокolonіалізмом. Формальна незалежність для новостворених держав зовсім не означала кінець європейської гегемонії. За історичними прикладами, які підтверджують справедливність цієї тези, далеко ходити не потрібно. Достатньо згадати, що проголошення в 1923 р. незалежності Єгиптом не завадило Заходу, зокрема Великобританії, домінувати в країні аж до революції 1952 р. Початок зближення президента А. Садата з американцями і, як наслідок, підписання Кемп-Девідських угод в 1978 р. та єгипетське співробітництво з США під час першої війни в Перській затоці були сприйняті арабською інтелігенцією як повернення у донасерівські часи. Форма, яку прийняв занепад Африки загалом, на думку єгипетського політолога С. Аміна, повністю визначається обмеженнями відомої Конвенції Лома, що прив'язала африканські країни, розташовані на південь від Сахари, до Європейського Союзу. Фактично ж у той час, коли протягом періоду Бандунга (1955–1975) весь інший третій світ включався в індустріальну революцію, ці угоди закріпили за незалежною Африкою стару роль виробника сировини [7, р. 44].

Подібна ситуація склалася й у Латинській Америці. Формальна «креольська» незалежність не забезпечила країни регіону від американського військового втручання в стилі доктрини Монро (наприклад, повалення чилійського режиму, скинення президента Гватемали Х. Арбенса), або прискорення процесу панамериканської економічної інтеграції (створення загальноамериканської зони вільної торгівлі (ФТАА) на базі НАФТА). Ці прецеденти слугують основним критерієм, який дозволяє виділити країни Центральної та Південної Америки і Карибського басейну в окрему від інших переселенських колоній групу. Аналіз сучасних глобалізаційних процесів дає підстави стверджувати, що, незважаючи на багато спільного з історією Північної Америки, в тому числі геноцид корінного населення, трансатлантичну работоргівлю, мультиетнічність політичної та економічної структури, ці регіони піддаються іноземному впливу, подекуди навіть більшому, ніж деякі незалежні країни третього світу, такі, наприклад, як Лівія чи навіть Індія. Не випадково мексиканські інтелектуали були роздратовані грінгостройкою (Gringostroika), яку вони розгледіли у підписанні в 1995 р. договору про лібералізацію торгівлі між МЕРКОСУР і країнами ЄС [12, р. 105].

Протягом кількох століть, що передували Першій світовій війні, європейські заокеанські володіння охоплювали величезні території майже на всіх континентах нашої планети. Серед основних традиційних (класичних) підходів до класифікації колоній насамперед слід виокремити їх розподіл на переселенські, або «білі» (Австралія, Канада), та не переселенські (Індія, Ямайка, Нігерія, Сенегал тощо). Проте будь-яка класифікація має низку суттєвих недоліків. Так, Південно-Африканську Республіку чи Зімбабве надзвичайно складно класифікувати за наведеною вище системою, оскільки переселенці з метрополії становили порівняно незначний відсоток від загальної кількості населення цих країн.

Проблеми класифікації вносять неоднозначність у розуміння самого терміну «постколоніалізм», що в свою чергу ускладнює процес пізнання та практичного застосування розроблених теорій. Висловлюючись словами американського постколоніального критика

В. Міньоло, «постколоніальне, або постколоніальність – доволі сумнівний термін, інколи небезпечний, інколи збентежує і, як правило, обмежено і не завжди усвідомлено вживаний. Він виявляє всю свою сумнівність, коли вживається стосовно соціоісторичних ситуацій, пов'язаних із колоніальною експансією та деколонізацією (різних у часі та просторі)» [3, с. 163]. Наприклад, Сполучені Штати Америки також можна розглядати як переселенську постколоніальну державу, проте її не легко прийняти в якості такої. Потужний геополітичний потенціал й експансіоністська зовнішня політика часто трактуються як одна з форм прояву колонізації. Слід також відзначити, що постколоніальна категорія охоплює і колишні британські домініони (Канада, Австралія, Нова Зеландія). Проте, зважаючи на їх порівняно короткотривалий емансипаційний період, лояльне ставлення до метрополії та відсутність проблем, пов'язаних із расизмом або зіткненням у межах імперської мови колоніальних й антиколоніальних інтенцій, свідчить швидше про метафоричний характер колонізації. Крім того, в межах постколоніального дискурсу ці країни часто розглядаються як метрополії стосовно корінного населення, емігрантів й етнічних меншин, які виявляються маргінальними щодо домінуючої культури. Це дозволяє стверджувати, що колоніальний досвід переселенських країн є релевантним для кращого розуміння феномену колоніалізму загалом.

Важливо відзначити, що колоніалізм й імперіалізм є спільними, хоча й асиметричними категоріями стосовно екс-колонізаторів і екс-колонізованих, це дозволяє застосовувати постколоніальну теорію також і до європейських країн. Оскільки більша частина світу в даний час живе після періоду колоніалізму, постколоніалізм може легко трансформуватися в універсальну категорію, яка згладжує значні геополітичні відмінності між Францією та Алжиром, Великобританією та Іраком, США і Бразилією, оскільки всі ці країни живуть в постколоніальну епоху. Це випадкове стирання перспектив призводить до цікавих двозначностей у науковій роботі.

Нарешті, ми впритул підійшли до ще однієї важливої проблеми – темпоральної. Відсутність історичних особливостей в постколоніалізмі вказує на різноманітні хронологічні межі. Переселенські колонії, такі як Північна та Південна Америки, Австралія, Нова Зеландія та Південна Африка здобули незалежність здебільшого протягом XVIII–XIX ст. Більшість країн Африки та Азії домоглися незалежності лише у XX ст.: деякі в тридцятих роках (Ірак), інші – в сорокових (Індія, Ліван), шістдесятих (Алжир, Сенегал) і сімдесятих роках (Ангола, Мозамбік), а частина держав не мають її й досі. Зважаючи на це, виникає цілий ряд запитань: з якого моменту вести відлік постколоніальної епохи? який регіон був першим? чи є між ними взаємозв'язок? Відсутність відповідної точки виникнення постколоніалізму створює значні труднощі в пізнанні феномену, що досліджується.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, об'ємність самого поняття «постколоніалізм» породила жваву та тривалу дискусію. Одні вчені засуджують постколоніальну теорію за численні протиріччя, неточності та відсутність загальноприйнятого визначення, інші – переконані, що колоніалізм не зник, він лише трансформувався в неокolonіалізм, під яким розуміється система нерівноправних (економічних і політичних) відносин, які нав'язуються колишніми метрополіями суверенним країнам Азії та Африки [5, с. 160]. Іншими словами, в епоху посиленої глобалізації та транснаціоналізму звільнення від колоніального панування нівелювалося неокolonіалізмом під гаслом модернізації країн, що розвиваються. До того ж, у період активного транснаціонального руху капіталу, трудових ресурсів, культури зростання постколоніальних досліджень, зосереджених переважно на відносинах «колонізатор – колонізований», трактується деякими вченими як спроба відвернути увагу від культурного й економічного закабалення новітніх колоній, знищення їхніх культурних надбань.

Постколоніальна теорія відкриває широке поле для різновекторних досліджень. Створення імперій, вплив колонізації на постколоніальну історію, економіку, науку та культуру, діяльність колоніальних товариств, фемінізм і місце постколоніальних країн у

сучасних економічних та культурних контекстах – ось не повний перелік студійованих проблем у цьому напрямі.

Загалом, необхідно визначити коло наукових проблем, пов'язаних із постколоніалізмом, навколо яких повинні будуватися подальші дискусії. Серед найзначніших, на наш погляд, варто відзначити наступні: 1) яким чином процес колонізації вплинув на колонізаторів? 2) як західноєвропейським державам удалося взяти під контроль величезну частину незахідного світу? 3) який слід колоніальна освіта, наука і техніка залишили в постколоніальних суспільствах? 4) як це вплинуло на модернізацію постколоніальних країн? 5) які існували форми опору колоніалізму? 6) як західні цінності впливають на культуру та ідентичність колонізованих? 7) які форми постколоніальної ідентичності виникають після розпаду колоніальної системи? 8) які чинники вплинули на можливість деколонізації? 9) які нові форми експлуатації прийшли на зміну колонізації? Ці питання створюють широке дослідницьке поле для майбутніх спеціальних і комплексних наукових розвідок у розрізі порушеної проблематики.

Джерела та література

1. Бобков И.М. Постколониальные исследования / Игорь Михайлович Бобков // Новейший философский словарь. – Минск: Книжный дом «Университет»; Интерпрессервис, 2003. – С. 776–777.
2. Гон М.М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період / Максим Мойсейович Гон. – Рівне: Волинські обереги, 2006. – 431 с.
3. Миньоло В. Оксидентализм, колониальность и подчиненная реальность с префиксом «Пост» / Вальтер Миньоло // Перекрестки. Журнал исследований восточноевропейского пограничья. – 2004. – № 1–2. – С. 161 – 197.
4. Нейрн Т. Интернационализм и второе пришествие / Том Нейрн // Нации и национализм / Перевод с англ. и нем. Л.Е. Переяславцевой, М.С. Панина, М.Б. Гнедовского – М.: Праксис, 2002. – С. 347–363.
5. Немець Л. Географічні аспекти поширення неокolonіалізму в Африці / Л. Немець, І. Кучер, Ю. Кандиба // Часопис соціально-економічної географії : міжрегіональний зб. наук. праць. – 2009. – №7 (2). – С. 159–162.
6. Потапенко Л.В. Постколоніалізм як феномен літературознавчого дискурсу: теоретичні та компаративні проєкції // Гуманітарний вісник. – 2008. – №13. – Т.1. – С. 13–16.
7. Amin S. Africa: Living on the fringe / Samir Amin // Monthly Review Press. – 2002. – Vol. 53, №10 – P. 41–50.
8. Ashcroft B. The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literatures / B. Ashcroft, G. Griffiths, H. Tiffin. – London & New York: Routledge, 1989. – 357 p.
9. Chase-Dann C.K. Socialist States in the World System / Christopher K. Chase-Dann. – Beverly Hills: Sage Publications, 1982. – 296 p.
10. Said E.W. Orientalism / Edward W. Said. – New York: Pantheon, 1978. – 368 p.
11. Sauvy A. Trois mondes, une planète / Alfred Sauvy // L'Observateur. – 1952. – №118, 14 août. – P. 14.
12. Shohat E. Notes on the «Post-Colonial» / Ella Shohat // Third World and Post-Colonial Issues. – 1992. – № 31–32. – P. 99–113.
13. The American Heritage Dictionary of the English Language [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ahdictionary.com.
14. Wallerstein I. The Capitalist World-Economy / Immanuel Wallerstein. – Cambridge: Cambridge University Press, 1979. – 320 p.
15. Young R.J.C. Postcolonialism: From Bandung to the Tricontinental / Robert J.C. Young // *Historein*. – 2005. – Vol. 5. – P. 11–21.